

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 811.161.2'373.4

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В МОВІ «РУСЬКОЇ ПРАВДИ»

Гапонова Л.Є., Прокоф'єва К.А.

Національна металургійна академія України

Досліджено процес формування української криміналістичної термінології. Вивчено її лексико-семантичні явища. Виявлено специфіку номінації у терміносистемі криміналістики. Простежено процес розвитку криміналістичної науки як важливого чинника формування української криміналістичної термінології. Виявлено особливості формування української криміналістичної термінології в «Руській Правді».

Ключові слова: термін, криміналістичний термін, українська криміналістична термінологія, «Руська Правда».

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української наукової термінології актуальним є дослідження історії формування національних галузевих термінологічних систем, «що дає можливість установити час появи певної галузі знань, простежити історію їхнього розвитку та процес номінації спеціальних понять» [7]. Для цілісного і достовірного дослідження будь-якої термінології, що нормативно вживана в сучасній літературній мові, необхідно звертатися до її коренів, з'ясувати шляхи її становлення. Тому і виникла необхідність розгляду процесу формування криміналістичної термінології з позицій її історико-порівняльного дослідження в різні періоди становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідження, присвячені вивченню «Руської Правди», мають більш ніж 200-річну історію. Цю пам'ятку вивчали історики, юристи, літературознавці, мовознавці. Серед дослідників варто згадати М.Ф. Владимирського-Буданова, який займався виданням пам'яток правової культури Київської Русі, С.В. Юшкова, котрий якнайповніше відтворив тексти «Руської Правди», С.Н. Валк досліджував історіографію цієї пам'ятки, а також В.М. Татищев, Б.Д. Греков, І.М. Болтін, М.М. Тихомиров, М.М. Карамзін, які працювали над текстом пам'ятки та ін.

Дослідник історії літератури Д.І. Чижевський писав: «Не мають суто літературного значення пам'ятки законодавчі. Це – «Руська Правда», збірка законів Ярослава і його наступників, та церковні «устава» Володимира та Ярослава (перший не цілком, другий – зовсім не певний). Цікава для історика літератури «Руська Правда» лише своєю мовою, майже чистою східнослов'янською, без елементів церковної мови; надзвичайно проста та прозора будова речень, а також своєрідний словник; у «Правді» багато слів, певне значення яких уже забуте, та про зміст яких ведуться наукові дискусії. «Руська Правда» належить до пам'яток, що їх мовою можна виміряти наближення інших пам'яток до народної мови. Культурно-історичне значення юридичних пам'яток, розуміється, велике» [10, с. 132].

Л.І. Білецький у своїй книзі «Руська правда й історія її тексту» (1993 р.) [1] шостий розділ присвятив вивченню мови «Руської Прав-

ди». У передмові до своєї книги автор зазначив: «... Руська Правда відіграє велику ролі і в історії стародавньої української книжної мови, та того стародавнього діалекту російської мови, в яким більшість її списків заховалася. Я маю на увазі новгородські говори старої російської мови. Ні один підручник з історії російської мови, чи то Соболевського, чи Шахматова, Брандта, Кулбакіна й ін., не обійдеться щоби не цитувати текст того чи іншого списку Руської Правди, текст якої в усіх виявах її численних списків, це невичерпане джерело для пізнання фонетичних, морфологічних і синтактичних особливостей та ознак цих мов» [1]. Мова права часів Київської Русі вже була настільки розвинутою, що забезпечувала вимоги державно-політичного життя русичів і слугувала базою для юридичної термінології середини XIX століття.

В українському термінознавстві з'явилася низка праць, присвячена вивченню правової термінології. Зокрема джерелам історичного вивчення та проблемам методології дослідження юридичної термінології української та російської мов XVII–XVIII століття присвячені праці Н. Артикуци; історія становлення й особливості функціонування юридичної термінології стала об'єктом дисертаційної праці М. Вербець; юридичну термінологію східних слов'ян до XV століття досліджував М. Брицин; ділову мову в юридичних кодексах Давньої Русі та Петровської епохи вивчав В. Петрунін; питання словотвору і лексико-семантичні групи, проблеми перекладу термінології кримінально-процесуального права висвітлено в наукових розвідках Н. Руколянської; на іншомовні запозичення неслов'янського походження в юридичному термінологічному просторі української мови звернула увагу Г. Онуфрієнко; юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини стала об'єктом дисертаційної роботи Б. Стецюка; юридична термінологія в мові білоруських письмових пам'яток XV–XVIII століть була досліджена В. Лозовським тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У зазначених працях було лише фрагментарно розглянуто поодинокі терміни криміналістики в контексті правничої термінології.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження української криміналістичної термінології як

цілісної упорядкованої системи спеціальних понять, формування якої бере свій початок з часів Київської Русі, оскільки низка лексем, що фіксує збірка стародавнього руського права «Руська Правда», сьогодні є складовими сучасної криміналістичної термінології.

Українська криміналістична термінологія є складником правничої термінології, що належить до найдавніших шарів лексичної системи мови. Розвиток цивілізації зумовив виникнення найважливіших суспільних інститутів – держави і права, що є свідченням переходу суспільства до вищого ступеня розвитку. Криміналістика як специфічна форма діяльності виникла разом із зародженням людського суспільства, зумовлена потребою вирішення конфліктних ситуацій (кримінально-релевантних подій, що виникали і виникають у суспільстві). Зародження прийомів і способів розслідування злочинів, що пізніше перетворилися на «техніку мистецтва» розкриття злочинів, пов'язане з потребами кримінального судочинства, карного розшуку із залученням судової та судово-медичної експертизи; технічних засобів, виробленням криміналістичної тактики та методики.

Історія формування української криміналістичної термінології – це історія термінології специфічного прикладного виду діяльності, що має глибокі корені, про які можна говорити на підставі свідчень з «найстаріших зразків актового язика і юридичної термінології дохристиянської Русі X століття» [5, с. 21]. Українська криміналістична термінологія належить до найдавніших шарів лексичної системи мови і бере свій початок ще з часів Княжої доби, де вона простежується у юридично-діловій літературі, що представлена насамперед «Руською Правдою» (1282) та кількома дарчими грамотами, яким передували договори руських князів із греками. «Руська Правда» – перший писаний судбник східних слов'ян, що пізніше став зразком для подібних зведень законів у Великому князівстві Литовському та в інших країнах.

Питання про походження «Руської Правди» і час її складання в науці полемічне. Деякі автори вважають, що вона написана у VII столітті. Однак більшість сучасних дослідників пов'язують початкову редакцію пам'ятки з ім'ям Ярослава Мудрого. Не з'ясованим залишається і місце видання «Руської Правди». Літопис вказує на Новгород, але багато авторів називають Київ. Початковий текст «Руської Правди» не зберігся. Найдавніший список, що дійшов до нашого часу, походить з кінця XIII століття. За змістом списків «Руської Правди» дослідники вирізняють три основні редакції: Коротку, Широку, Середню.

На час складання «Руської Правди» законодавство мало розвинену систему цивільно-правових норм. Особлива увага в «Руській Правді» приділялася кримінальному праву, про що свідчать численні лексеми на позначення криміналістичних понять. Наприклад, поняття злочину трактувалось як «обида». Цьому поняттю підпорядковувалися не тільки фізична, а також моральна і матеріальна шкоди. Також у «Руській Правді» зафіксовані лексеми: «по сліду гнати» [9, с. 64] – шукати злочія, переслідувати; «тать» [6, с. 41] – злочій; «татьба» [6, с. 41] – злочіяння, крадіжка; «татеб-

ное» [9, с. 169] – вкрадене; «оубои» [6, с. 41] – вбити; «оускочити» [6, с. 41] – втекти; «творити криво» [6, с. 41] – здійснювати беззаконня («криво»); «покон» [8, с. 451] – звичай, статут, закон, постанова; «продажа» [6, с. 451] – грошовий штраф на користь держави за скоєння злочину; «убієніє» [6, с. 41] – вбивство; «головникъ» [2, с. 41] – убивця (пор. з сучасним рос. «уголовник»); «головничъство» [8, с. 450] – гроші, що сплачувалися родичам убитого за вбивство («за голову»).

Від слова «головщина» в «Енциклопедії українознавства» (1993 р.), окрім тлумачення цієї лексеми, засвідчено низку похідних: «головщина, поголовщина, головництво – приватне відшкодування за вбивство, що платив убивця родичам убитого. Розмір головщини за княжої доби становив пів вири (20 гривень). За литовсько-руських часів розмір головщини залежав від громадського стану вбитого: за шляхтича – 100 кіп грошей, за вищого урядовця – 50 кіп, за залежного селянина – 25 кіп. За Гетьманщини «головщина», що звалася «платежем за голову», накладалася також залежно від громадського стану вбитого: за шляхтича – 120 карбованців (звичайна головщина), а за інших – половину, третину і т. д. шляхетської головщини; найнижча головщина була 24 карбованці (1/5 шляхетської) – за кріпака. Головщина платилася за вищим тарифом за обтяжувальних обставин убивства. Головщина платилася, незалежно від смертної кари для вбивці, його поручителями чи співвинними, або накладалася поруч інших кар (у княжу добу – поруч вири)» [3, с. 396]. Крім головщини, були запроваджені й інші види штрафів: «вира» («вѣра») [8, с. 450] – штраф, що платив убивця на користь держави; «вервиння» [6, с. 41] – община з круговою порукою; «дика вѣра» [9, с. 50] – штраф, що платила громада («верв»), на території якої був скоєний злочин, якщо вбивцю не було знайдено [2, с. 41].

Пам'ятка «Руська Правда» фіксує і такі лексеми на позначення криміналістичних понять як «клепати» [2, с. 41] – звинувачувати (пор. з сучасними: «наклеп» (укр.) або «поклѣп» (рос.)); «поклепная вира» [9, с. 51] – звинувачення у вбивстві; «вирникъ» [9, с. 50] – збирач вири; «запа» [8, с. 450] – підозра; «истецъ» [6, с. 41] – сторона на суді; «мечник» [8, с. 451] – судовий агент князя; «емецъ» [9, с. 147] – розшукувач злочинців; той, хто спіймав злодія або знайшов украдене; «простесть» [8, с. 451] – рана; «сводъ» [8, с. 451] – процес пошуку несумлінного володіння речі; «изводъ» [8, с. 451] – показання свідків, доказ; «знамение» [8, с. 450] – доказ, слід; «лице» [6, с. 41] – доказ-символ (обряд мав назву «личкування»), а судовий процес називався «обліком», «поличчям» (пор. з рос. – «поличное», «взять с поличным»)).

Процес формування і розвитку мови криміналістики в Україні відбувався в контексті європейського розвитку, тому необхідно враховувати й те, що окремі частини території нашої держави в різні періоди входили до складу різних держав, що не могло не позначитися й на її лексичному складі.

Лексеми, що вживалися у «Руській Правді» на позначення поняття «свідок», а також тлумачення цих лексем у складі словосполучень викликало чимало дискусій у науковій літературі. До зазначених лексем належать: «видок» [2, с. 41] – свідок, очевидець; «послух» [2, с. 41] – свідок доброї

слави; свідок, який що-небудь чув; «поручник» [8, с. 451] – поручитель або свідок. Наприклад, поняття «полная видока» дослідники «Руської Правди» трактували по-різному. Одні вважали, що це сім свідків, інші – два свідки [9, с. 92].

Українська криміналістична термінологія – це складна динамічна система з чітко визначеними межами в лексичній системі мови. Системність аналізованої терміносистеми, на відміну від загальноживаної лексики, виразно простежується на рівні поняттєвої бази термінів, що залежить від ступеня наукового пізнання та осмислення явищ об'єктивної дійсності. Історія її формування вплинула на вживання різноманітного арсеналу правових, судово-медичних та природничо-технічних термінів, що на сьогодні є системою криміналістичних знань.

Висновки. Отже, криміналістична термінологія, зафіксована в «Руській Правді» була вже

достатньо розвиненою. Також у пам'ятці наявні властиві діловій мові канцелярські, юридичні формули і звороти, що простежуються впродовж пізніших століть у мові грамот і різноманітних актово-урядових документах східнослов'янських мов. Аналіз історії розвитку української криміналістичної термінології засвідчив тісний зв'язок фахової мови з позамовною дійсністю. Термінологія криміналістики формувалася під впливом науково-технологічного (залежність розвитку термінології від еволюції галузі) та історико-політичних чинників. Зародження терміносистеми криміналістики пов'язане з правовими відносинами на теренах Київської Русі. Тому унаслідок проведеного аналізу становлення української криміналістичної термінології можна зробити висновок, що основний її лексичний фонд успадковано з часів Київської Русі, що фіксує збірка законів «Руська Правда».

Список літератури:

1. Білецький Л.І. Руська Правда й історія її тексту / Л.І. Білецький; за ред. Ю. Книша. – Вінніпег: Укр. Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – 123 с.
2. Горшков А.И. «Деловой язык» Киевской Руси // История русского литературного языка : краткий курс лекций / А.И. Горшков. – М.: Высш. шк., 1965. – С. 41-43.
3. Енциклопедія українознавства : перевидання в Україні. Т. 1. Словникова частина / Наукове товариство ім. Т. Шевченка; гол. ред.: проф., д-р В. Кубійович. – Л.: б/в, 1993. – 400 с.
4. Левицький К. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних / К. Левицький. – Львів, 1983.
5. Панько Т.І. Українське термінознавство : підруч. для студ. гуманітар. спец. вищ. навч. закл. / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Л.: Світ, 1994. – 216 с.
6. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підруч. / В.М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
7. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології: моногр. / Л.О. Симоненко. – К.: Наук. думка, 1991. – 151 с.
8. Словник юридичних термінів і слів, що вийшли з вжитку // Хрестоматія з історії держави і права України : в 2 т. Т. 1; з найдавніших часів до початку ХХ ст. : навч. посіб. для юр. вищ. навч. закл. і ф-тів / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. чл.-кор. Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 1997. – С. 450-452.
9. Тихомиров М.Н. Посobie для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 192 с.
10. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / худож. оформл. В.М. Штогриня / Д.І. Чижевський. – Тернопіль: МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. – 480 с.

Гапонова Л.Е., Прокофьева Е.А.

Национальная металлургическая академия Украины

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ЯЗЫКЕ «РУССКОЙ ПРАВДЫ»

Аннотация

Исследован процесс формирования украинской криминалистической терминологии. Изучены ее лексико-семантические явления. Определена специфика номинации в терминотерминосистеме криминалистики. Прослежена история развития криминалистической науки как важного фактора формирования украинской криминалистической терминологии. Выявлены особенности формирования украинской криминалистической терминологии в «Русской Правде».

Ключевые слова: термин, криминалистический термин, украинская криминалистическая терминология, «Русская Правда».

Gaponova L.Ye., Prokofieva K.A.

National Metallurgical Academy of Ukraine

CRIMINALISTIC TERMINOLOGY IN THE LANGUAGE OF «RUS`KA PRAVDA»

Summary

The examines Ukrainian criminalistic terminology formation process and studies its lexical-semantic phenomena. The nomination specifics and derivational processes in criminalistics term system are investigated. Ukrainian criminalistic terminology development process is traced and peculiarities of its formation are defined of «Rus`ka Pravda»

Keywords: term, criminalistic term, Ukrainian criminalistic terminology, «Rus`ka Pravda».